

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
Ийская санаторная общеобразовательная школа-интернат Тоджинского района
РТ

«Согласовано»

Заместитель директора по УВР

Ооржак А.А.

«1» сентября 2023 г.

«Утверждаю»

Директор школы

Донгак В.В. /

Приказ №1

«1» сентября 2023 г.

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ

ОРТУМАК НИИТИ ӨӨРЕДИЛГЕ

АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММА

(өөредилге албан черлериниң 7-9 класстарынга)

ТАЙЫЛБЫР СӨС

Төрээн чогаал эртеминиң өөредилге-методиктиг комплекзинге хамааржыр ажилчын программа «Кол ниити өөредилгениң 5–9 класстарынга «Төрээн (тыва) чогаал» эртеминиң өөредилге программасынга» (улаштыр – Программа) даянып, 5-7 класстарның «Төрээн чогаал», 8-9 класстарның «Тыва чогаал» өөредилге номнарынга дүүштүр кылдынган.

Өөредилгениң Федералдыг күрүне стандартызының (улаштыр – ӨФКС) «Родной язык и родная литература» деп өөредилге кезээнде киирген «Төрээн чогаал» эртемин шингээткениниң түңнелдерин кичээнгейге алган. Программада Россия Федерациязының хамаатызының мөзү-шынар сайзыралынга болгаш кижизидилгезинге хамаарышкан Концепциясында айыттынган чүүлдерни болгаш Тыва Республиканың регионалдыг, этнокультурлуг онзагайларын, ол ышкаш Россия чоннарының хамааты ниитилелинге хамаарышкан эп-сеткил каттыштырылгазы, культуралар аразында чөптүг харылзаа тургузар сорулгаларының бүгү байдалдарын барымдаага ап, өөренип көргөн. Программаның кол таваа кылдыр дараазында хоойлу, доктаал, саавырлар алдынган:

- Конституция Российской Федерации (с изменениями на 01.07.2020 г.) ст. 26;
- Федеральный закон от 29 декабря 2012 г. № 273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации»;
- Федеральный закон от 03.08.2018 г. № 317-ФЗ «О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального закона «Об образовании в Российской Федерации»;
- Приказ Министерства образования и науки РФ от 17 декабря 2010 г. № 1897 «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта основного общего образования» (в редакции приказа Минобрнауки России от 31 декабря 2015 г. № 1577);
- Конституция Республики Тыва (с изменениями на 12.04.2019

г.) ст.5, 24;

– Закон ВХ-І «О языках в Республике Тыва» от 31.12.2003 г. № 462 (с изменениями на 12.04.2019 г.);

– Закон Республики Тыва от 21.06.2014 г. № 2562 ВХ-1 «Об образовании в Республике Тыва» (с изменениями на 02.06.2019 г

г. № 2562 ВХ-1 «Об образовании в Республике Тыва» (с изменениями на 02.06.2019 г.). образовательного стандарта основного общего образования» (в редакции

приказа Минобрнауки России от 31 декабря 2015 г. № 1577);

– Конституция Республики Тыва (с изменениями на 12.04.2019 г.) ст.5, 24;

– Закон ВХ-І «О языках в Республике Тыва» от 31.12.2003 г. № 462 (с изменениями на 12.04.2019 г.);

– Закон Республики Тыва от 21.06.2014

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИНИҢ НИИТИ ХАРАКТЕРИСТИКАЗЫ

Төрээн (тыва чогаал) эртеми – Тыва Республиканың школаларының өөрөдилге планында кирип турар кол эртемнерниң бирээзи. Уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидеринге, хамааты туружун тодарадырынга, угаан-бодалын, иштики сагыш-сеткилин хевирлээринге ук эртемниң салдары улуг.

Россия Федерациясында өөрөдилге адырында «2100 чылдың школазы» төлевилелдин чугула угланыышкыннарының бирээзи уругларны амыдыралга белеткеп каары бооп турар. Школага шингээткен билиин амыдыралга чөптүг ажыглап, ниитилелге бодун таарымчалыг алдынып база шын ужур-уткалыг чурттап билир кижини белеткээринге эртем бүрүзү аразында харылзаалыг, өөрөдилге болгаш кижизидилге ужур-уткалыг.

Чогаал эртеми – амыдыралдың көрүнчүү, ындыг болганда, төрээн (тыва) чогаал эртемин өөрөдириниң сорулгалары, оларны боттандыраарының ажылдары тыва чогаал эртемин амыдырал-биле холбаалыг, Россия чоннарының болгаш даштыкы чогаалчыларның чогаалдары-биле деңнелгелиг ханы сайгарып билир, бүгү талалыг сайзыраңгай, бедик культуралыг, чараш мөзү-бүдүштүг, чогаадыкчы арга-шинектиг кижини хевирлээринче угланган.

Тыва чогаал кичээлдериниң өзээн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар.

Чечен чогаал кижиниң сагыш-сеткилиниң хөй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды үнелээринге, долгандыр турар бойдуска хумагалыг, мөзү-бүдүжү чараш болурунга өөредир аргалыг база уран чүүлдүң өске-даа хевирлери дег, уругларны эстетиктиг көрүжү делгем болурун быжыглаар өөредиглиг болгаш кижизидикчи салдарлыг. Уругларны делегей көрүүшкүнүн делгемчидип, эстетиктиг негелделерин хандырып, хамааты туружун хевирлевишаан, бодунга болгаш ниитилел долгандыр хүрээлелге чөптүг хамаарылгалыг, ханы угаап боданып амыдыраарын чогаал кижизидер.

Чечен чогаал-биле харылзаа уругларны угаап-боданыр арга-шинээн сайзырадыр. Чогаалчыны делегейи, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү-биле чоок таныштырар арганы уругларга бербишаан, чогаал чоннуң амыдыралындан, улустуң аас чогаалындан, орус болгаш делегейниң классиктиг литературазындан үндезинин ап турарын башкы билиндирер. Бодун долгандыр турар чүүл бүрүзүн үнелеп чурттаарын сүмелээн кандыгдаа чогаал уругнуң билиин делгемчидер, делегей-биле харылзааны тудуп өөрениринге чаңчыктырар. Ук харылзаалар уругларны орус болгаш делегей литературазының шылгараңгай чогаалдары-биле чоок таныштырарынга, тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарның чогаалдары-биле деннеп, чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып өөрениринге чаңчыктырар.

Амыдыралды чүгле сеткил-хөлзээшкинниг хүлээп эвес, а янзы-бүрү талаларындан медреселдиги-биле сайгарып чаңчыгарын уругларга өөредири – төрөөн чогаал эртемниң сорулгазы, ынчангаш чогаалды төөгү, бойдус, философия, психология, педагогика, уран чурулга болгаш өске-даа эртемнер-биле холбаштырып, сайгарып шингээттирери дыка чугула. Ынчангаш чогаал эртемни «кижи дугайында эртем», «амыдыралдың ному», «уран-чечен шинчилел» деп адап турары анаа эвес.

Өөредилгениң «Филология» кезээнде «төрээн (тыва) чогаал» болгаш «төрээн (тыва) дыл» эртемнери аразында сырый холбаалыг, ук эртемни өөрөнгениниң түңнелинден төрээн дылынга ынаа, хумагалы, тыва чогаалды, Тываның төөгүзүн, алдарлыг кижилерин билир арга-шинээ тодараттынар. Тыва чуртунуң ёзулуг хамаатыларын хевирлээр өөредилге болгаш кижизидилге айтырыглары ийи эртемни Тываның төөгүзү, географтыг девискээри дугайында болгаш өске-даа эртемнерни сырый холбаштырып өөрөткенинден боттаныр. Уругларның аас болгаш бижимел чугаазын байыдары, кандыг-даа байдалдарга дүүштүр чугаа культуразын сагып билири, харылзажылганың шын, чогумчалыг талаларын ажыглап шыдаар арга, мергежилдерни шиңгээтирери чогаал болгаш дыл кичээлдериниң чергелешкек үндезин сорулгалары болуп турар. Ындыг болганындан чогаал дылының уран-чечен аргаларын ханы сайгартып өөрөдир ажылдар сөс бүрүзүнүң онзагайын эскерер, лексиктиг уткаларынга дүүштүр аас болгаш бижимел чугаага төрээн дылының чаражын илередип билиринге, чөптүг ажыглаарынга, лингвистиктиг ханы сайгарылгалыг ажылдарны кылып өөрөниринге, боданырынга уругларны чаңчыктырар, кижизидер.

5-ки класстан эгелеп уруглар мурнунда класска өөрөнгөн билиглерин улам быжыглап, улаштыр кол ниити өөредилгениң негелделеринге дүүшкен литература теориялыг терминнер-биле таныжар, чечен чогаалдың дылының чурумалдыг аргаларының чогаалга салдарлыын илередип, найырал, төөгү, бойдус камгалалы болгаш өске-даа темаларга бижиттинген чогаалдар-биле таныжылгазын уламчылап, сайгарып өөрөнир.

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИН ӨӨРЕДИРИНИҢ

СОРУЛГАЛАРЫ

Сорулга: төрөөн (тыва) чогаал эртеминге даянып, сагыш-сеткил, делегей көрүүшкүнү делгем, чаагай үзел-бодалдыг, чогаадыкчы арга-шинектиг, кижилер аразында харылзажылганың бүгү талалыг кылдыныгларын билир, бедик хамааты туруштуг кижини өөредип, кижизидип, сайзырадырынга *таарымчалыг байдалдарны тургузары*.

Сорулгаларын күүседириниң аргалары:

– амыдыралды бүгү талалыг онзагай көргүзөр уран чүүлдүң бир хевири болур чечен чогаалды чүгле сагыш-сеткил хайныышкыны-биле хүлээп номчуурун эвес, а номчаанын ханы сайгарып, бодунуң бодалын (туружун) бадыткалдыг тайылбырлап база өскелерниң туружун (бодалын) дыңнап, өөренип, деңнеп өөрениринге чаңчыктырары;

– чогаал, сөзүглел төрөөн чонунуң ыдыктыг үнелериниң, чаңчылчаан амыдыралының үндезинин илереткен чепсек дээрзин билиндирери;

– төрөөн (тыва) болгаш Россия чоннарының биче буурай база делегей чоннарының чогаалдарын сайгарып өөрениринге төрөөн дылдың үнезин, ооң эгээртинемес байлаан медреселдii-биле ажыглап өөренирин билиндирер ажылдар;

– чечен чогаал авторнуң онзагай, бот-тускайлаң, уран-чечен делегейи, уран чүүлдүң бир хевири дээрзин таныштырар ажылдар;

– чогаал эстетиктиг болгаш мөзү-шынар илередир чепсек дээрзин тодарадыр ажылдар;

– тема болгаш идеяны тодарадырынга сөзүглелдиң ужур-утказын, дылының уран чурумалдыг аргаларының, тургузуунуң онзагайын, бижиттинген аянын тодарадыр ажылдар;

– тыва чогаалды өске чогаалдар-биле, уран чүүлдүң өске хевирлери-биле деңнеп сайгарар ажылдар;

– уругларның чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадыр ажылдар;

- класска азы бот-тускайлаң номчаан чогаалдарында хамаа-рыштыр шүгүмчүлөлдүг чүүлдерни, үнөлөлдөрни бодунуң деңнели-биле угаап-бодап, шын чугаалап, бижип өөрениринге чаңчыктырар ажылдар;
- чогаалда чуруттунган амыдыралды бүгү талазындан өөренип көрүп, чогаал маадырларында, хөделиишкиннеринге хамаарыштыр бодунуң хамаарылгазын, туружун илередип өөренирин хевирлээр ажылдар;
- аас болгаш бижимел ажылдарга бодалын чогаал сөзүглели-биле бадыткап, тода илередип өөредиринге уланган ажылдар;
- бижимел чугааның хевирлерин (тоожуушкун – бердинген чижекке дүүштүр сөзүглөлдү тургузары; угаап-сайгарары – айты-рыгларга бижимел харыы бээри; тодарадып бижири – маадырның ха-рактеристиказын тургузары) күүседип өөрениринче уланган ажылдар;
- бодунуң көрүжү-биле сөзүглөл чогаадып шыдаар база чуруктарга даянып, чогаадыкчы арга, мергежилди сайзырадыр ажылдар;
- өске чоннарның ёзу-чаңчылдарын сонуургаар, кижилер-биле эптиг-чөптүг харылзажылганы кижизидеринче уланган ажылдар;
- кандыг-даа чогаалдарны номчуп, амыдыралчы билиглерни шиңгээдип ап, хостуг үезин шын ажыглап өөредир ажылдар;
- чечен чогаал – чогаалчының (авторнуң) делегейи, ооң амыдыралды номчукчуга таныштырарының хуу көрүжү дээрзин уругларга таныштырары, угаан-медерелинге быжыглаар ажылдар;
- номчаан чүүлүн сайгарылгалыг хүлээп ап көрүп, бодунуу-биле тайылбырлап билиринге чаңчыктырар ажылдар;
- чечен чогаалды медерелдиг, утказын ханы билип номчууру ажыктыг, өөредиглиг, кижизидилгелиг дээрзин билиндирип, бот-тускайлаң ном номчуурунда хереглелин хандырып, чаа чогаалдарны сонуургап номчуурунда кижизидер ажылдар;
- тыва дылында, ёзу-чаңчылдарында хумагалыг болурун кижизидер ажылдар;

– чогаалдарга болгаш уран чүүлдүн өске хевирлеринге даянып, кижизиг аажы-чаңга, хамааты бот-медерели бедик, төрөөн чуртунга шынчы чорукка кижизидер ажилдар;

– өөреникчилерниң аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга.

–

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИНИҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ПЛАНЫНДА ТУРУЖУ

Россия Федерациязының өөредилге черлеринге чогаал эртемин албан өөредир сүме ёзугаар өөредилгениң Федералдыг базистиг планында кол ниити болгаш ортумак (долу) өөредилгеге төрөөн (тыва) чогаал эртемин шиңгээдир 4 дугаар вариантыны боттандырамынче угландырган турган¹. Ук вариант ёзугаар төрөөн (тыва) чогаалды өөредириниң хуваалдазын 5–9 класстарга тус-тузунда 102 шакка үлелгелиг берген.

Россия Федерациязының өөредилге яамызының *доктаалдары болгаш дужаалдары* база Россия Федерациязының өөредилге черлеринге чижек өөредилге планнарынга, Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының кол ниити болгаш ортумак (долу) өөредилгеге төрөөн (тыва) чогаал эртемин шиңгээдиринге шактар үлелгезинге чаңгыс эвес өскерилгелер тургулай бээрин болгаш ажилчын программаның тургузукчуларынга ортумак байдалды тургузарын чугулага ап, бердинген Программага төрөөн (тыва) чогаал эртемин **өөрениринге 68** шакты кылган.

¹ 2021–2022 өөредилге чылында Тыва Республиканың өөредилге черлеринге өөредилге планнарын тургузары-биле ажилдап кылдынган методиктиг сүмелер (ТР-ниң өөредилге яамызының дужаалы № 829-д, июнь30, 2021 ч.). Тус-тус өөредилге организацияларынга ажилчын программаның тургузукчулары школазының угланышкыннарынга дүүштүр шактарны таарыштыр салып алыр аргалыг.

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИНИҢ УЖУР-УТКАЛЫГ КЕЗЭЭ

5 КЛАСС

Улустуң аас чогаалы

Тоолдар. Дириг амытаннар дугайында тоолдар: «Чеди иелиг Чес-Мыйыс», «Кускун биле үгү».

Хуулгаазын тоолдар: «Тос оолдуг Доктагана кадай».

Анаа тоолдар: «Чаңгыс ой аъттыг үш алышкы», «Балыкчы Багай-оол».

Фольклор. Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Тывызык. **Авторлуг тоолдар.**

Кудажы К-Э. К. «Кым эң ажыктыгыл?».

Сюрюн-оол С. С. «Карактар дугайында маргылдаа». Чулдум

Ч. М. «Тарааның тывылганы».

Эргеп М. С. «Хек чүге ыраажы болганыл?», «Чартык арбай». **Тыва проза**

Куулар Н.Ш. Тоожу «Танаа-Херелдин чуртунда» (шилиттинген эгелер).

Кужугет М. А. Чечен чугаа «Азыранчып чорааш...». Саган-оол

О. К. Чечен чугаа «Эжишкилер».

Сарыг-оол С.А. “Эдер амытаннар” (тоожудан эге). Сувакпит

О. О. Чечен чугаа «Аът чарыжы».

Суван Ш. М. Тоожу «Хүн-Херелден аалчылар», чечен чугаа «Кара-Баштыг».

Сюрюн-оол С. С. Чечен чугаа «Ус-кушкаш».

Өлчей-оол М.К. “Тергелиг аът” (“Хөөрээрнин чугаалары” деп номдан).

Чадамба Л. Б. Тоожу «Аян-чорук» (шилиттинген эгелер). Эргеп М. С.

Тоожу «Өдүгенде чайлаг» (шилиттинген эгелер). **Тыва поэзия**

Иргит Л. Х. Басня «Теве».

Кюнзегеш Ю. Ш. Шүлүк «Сиген шөлүнге», «Эзимнернин ыры». Лудуп Р. Д.

Шүлүк «Таваар, маажым бадып келгеш...».

Пюрбю С. Б. Шүлүк «Ынак Тывам». Серен С. С.

Басня «Ном биле Портфель».

Сарыг-оол С. А. Шүлүк “Ном”, «Маадыр Чүргүй-оол».

Сувакпит О. О. Шүлүк «Россияга алдар», «Кечил-оолдун солдаттары»; басня «Арзылаң биле Пар».

Үержаа А. (А. Ү. Күжүгет). Шүлүк «Ие дылым». **Тыва драматургия**

Донгак Э. Л. Шии «Буянный амытаннар».

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы. Леонардо да Винчи. Притчалар. «Итпиктер болгаш оларның оолдары», «Пеликан».

Муса Джалиль. Шүлүк «Укчугаштар».

Санги В. М. Тулаага ужуражышкын («Баштайгы олча» / «Время добычи» деп номдан).

Литература теориязы

Деңнелге. Улустуң аас чогаалы. Тоолдар. Эпитет. Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Тывызыктар. Пейзаж. Авторлуг тоолдар. Диригжидилге. Басня.

Шээжилээр чогаалдар

Кюнзегеш Ю. Ш. «Сиген шөлүндө». Сарыг-оол С. А. «Ном». Сувакпит О. О. Басня «Арзылаң биле пар», шүлүк «Россияга алдар». Үержаа А. Шүлүк «Ие дылым».

6 КЛАСС

Улустуң аас чогаалы

Мифтер болгаш тоолчургу чугаалар.

«Ай, хүн», «Үгер канчап дээрже үне бергенил?», «Кижини канчап эң-не күштүт амытан болганыл?», «Чеди-Хаан сылдыс», «Күскениң чылга киргени», «Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа», «Хайыракан дагларының дугайында», «Теве-Адар».

Төөгү чугаалар. «Амыр-Санаа дугайында төөгү чугаа», «Кыры сөөгү», «Хөөмейлээр Бүдүкпен».

Улустуң ырлары. «Кадарчы», «Ала караан дешкен болза», «Межегей», «Самагалдай», «Хандагайты», «Очалаңдан кедилерин», «Тооруктуг долгай тандым», «Өдүген-Тайга», «Чашпы-Хем». «Алды баштыг Кара-Дагны», «Дөге-Баары».

Улустуң ырлары. Кожамыктар. Алгыш-йөрээлдер. Хам алгыштары.

Авторлуг тоолдар. Сарыг-оол С. А. «Агар-Сандан ыяш». **Тыва проза**

Дуюнгар М. М. Чечен чугаа «Хлеб».

Сарыг-оол С. А. Чечен чугаа «Ол-ла Маскажык». Сувакпит

О.Ө. Чечен чугаа «Буянный сергези».

Суван Ш. М. Чечен чугаа «Кижини-Бүрүс», «Азыранды». 11

Тока С. К. Роман «Араттың сөзү» (шилиттинген эгелер). Ойдан-оол

Х. М. Тоожу «Эзир» (шилиттинген эгелер). **Тыва поэзия**

Даржай А. А. Шүлүк «Өгге йөрээл». Доржу

М. Б. Шүлүк «Экии, Тывам!».

Козлова С. В. Шүлүк «Аъттыг-шеригжи кыс». Кудажы

К-Э. К. Басня «Маргылдаа». Молдурга С. Б. Шүлүк

«Амытаннар чылы». Сарыг-оол С. А. Шүлүк «Күс».

Сүрүң-оол С.С. «Аът биле оор». **Тыва**

драматургия

Көк-оол В. Ш. Шии «Чаргы». Танова Е. Т.

Шии «Илбилиг согун».

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы. Братья

Гримм. Тоол «Ак чылан».

Бурят улустуң аас чогаалы. Алтаргана. Крылов И. А.

Басня «Шиижек биле көге буга».

Неверов А. С. Тоожу «Аъштыг-чемниг Ташкент хоорай»

(шилиттинген эгелер).

Оралбаев У. О. Шүлүк «Тыва черге мөгейиг».

Литература теориязы

Мифтер, тоолчургу чугаалар болгаш төөгү чугаалар. Ыр, кожамык дугайында билиг. Тыва улустуң ырылары. Гипербола болгаш литота дугайында билиг. Басня дугайында билиг. Чогаал маадырының дугайында билиг. Проза болгаш шүлүк чогаалының ылгавырлыг талалары.

Шээжилээр чогаалдар

Доржу М. Б. Шүлүк «Экии, Тывам!».

Кудажы К-Э. К. Басня «Маргылдаа». Сарыг-оол С. А. Шүлүк «Күс».

Тока С. К. Тоожу «Араттын сөзү» («Мерген» деп эгеден үзүндү).

7 КЛАСС

Улустуң аас чогаалы

Маадырлыг тоолдар (эпос). «Танаа-Херел» «Бокту-Кириш, Бора-Шээлей».

Тыва проза

Бадра И. У. Роман «Ужудукчу Кидиспей» (шилиттинген эгелер). Доржу М.

Б. Чечен чугаа «Дайынныг кино көргөш».

Иргит И. Б. Чечен чугаа «Эргим Уля угбай». 12

Кенин-Лопсан М. Б. Тоожу «Хайыралыг Калчан-Шилгим» (шилиттинген эгелер).

Кудажы К-Э. К. Тоожу «Кызыл-Бөрттүг» (шилиттинген эгелер); чечен чугаа «Степан Сарыг-оолдуң плантациязы».

Пюрбю С. Б. Тоожу «Эргеппей дугайында тоожу» (шилиттинген эгелер). Саган-оол О. К. «Найырал».

Сарыг-оол С. А. Чечен чугаа «Соругга», роман «Аңгыр-оолдуң тоожузу» (шилиттинген эгелер).

Суван Ш. М. Чечен чугаа «Чээн оол».

Тока С. К. Роман «Араттың сөзү» (шилиитинген эгелер).

Ховенмей Б. Д. Чечен чугаа «Чүү болганыл?» (шилиттинген эгелер). **Тыва поэзия**

Кужугет М. А. Шүлүк «Бак сагыш башка халдаар».

Даржай А. А. Шүлүк «Авамга», шүлүк «Ровнога төрүттүнген шүлүктөр».

Доржу М.Б. Шүлүк «Аас чогаалы».

Лудуп Р. Д. Шүлүк «Улаастайга», «Чавыс-чавыс көжүп чоруур булуттарлыг».

Пюрбю С. Б. Шүлүк «Төрээн дылымга». Сарыг-оол С. А. Шүлүк «Алдан-маадыр». Серен-оол В.С.

Шүлүк «Каң-кыс».

Сувакпит О.Ө. «Ылар», «Сат Бүрзекей дугайында баллада». **Тыва драматургия**

Кудажы К-Э. К. Ши «Он бир».

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы. Цэдэв

Дожоогийн. Шүлүк «Гобиде өг».

Эллай С. Р. Шүлүк. «Экии, тыва чонум!».

Литература теориязы

Маадырлыг тоолдар (эпос) дугайында билиг. Чогаалдың темазы болгаш идеязы. Чечен чугаа дугайында билиг. Тоожу дугайында билиг. Композиция болгаш сюжет дугайында билиг. Шүлүк дугайында билиг. Ши дугайында билиг.

8 КЛАСС Тыва

проза

Байсалова З.С. Чечен чугаа «Тайга ээзи». Доржу

М.Б. Новелла «Даг эзири».

Дуюнгар М. М. Чечен чугаа «Авамның тону». 13

Кудажы К-Э. К. Тоожу «Тараа» (шилиттинген эгелер), «Таңды кежи»
Куулар Ч. Ч. Тоожу «Шораан» (шилиттинген эгелер).

Танова Е. Т. Тоожу «Иениң салым-хуузу» (шилиттинген эгелер). Ховалыг М.
Б. Тоожу «Ыдыктаан тук» (шилиттинген эгелер). Чамыян К. Д. Тоожу «Ханы
дазыл» (шилиттинген эгелер).

Тыва поэзия

Даржай А. А. Сонет «Авамга чечээм». Доржу
М.Б. Шүлүк «Аас чогаалы».

Кенин-Лопсан М. Б. Шүлүк «Хүттүң ужары» (өөрлөш шүлүктен шилилге).
Кюнзегеш Ю. Ш. Шүлүк «Чөөн чүктүң кижизи мен», шүлүк «Дыт». Намзырай З.
А. Шүлүк «Дуруяалыг шөл», шүлүк «Авам мени манап

орар»

Сарыг-оол С. А. Шүлүк «Херээжен», шүлүк «Авамның ынак оглу», шүлүглел
«Улуг-Хемим» (шилиттинген эгелер).

Сюрюн-оол С. С. Шүлүк «Ырла, Хемчик».

Уержаа А. (А. У. Кужугет). Шүлүк «Ажыл», шүлүк «Үш чүс харлыг кускуннун
чагыы».

Ховалыг А. Х-О. Шүлүк «Үш үне». ***Тыва
драматургия***

Кок-оол В. Ш. Шии «Самбажык».

Сарыг-оол С. А. Либретто «Чечен биле Белекмаа» (шилиттинген эгелер).

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы. Неверов А. С.

Тоожу «Аьштыг-чемниг Ташкент хоорай»
(шилиттинген эгелер).

Пушкин А.С. Шүлүк «Тураскаал».

Шиллер Ф. И. Шии «Кара сагыш болгаш ынакшыл» (шилиттинген эгелер).

Чогаал теориязы

Шүлүглел дугайында билиг. Шии дугайында билиг. Барымдаалыг чогаалдар
дугайында билиг.

Шээжилээр чогаалдар

Кюнзегеш Ю. Ш. Шүлүк «Чөөн чүктүң кижизи мен».

Кенин-Лопсан М. Б. Шүлүк «Хүттүң ужары» (шилилге-биле). Кудажы К-
Э. К Тоожу «Тараа» (шилилге-биле).

Куулар Ч. Ч. Тоожу «Шораан» (шилилге-биле). 14

Сарыг-оол С. А. Шүлүглел «Улуг-Хемим» (шилилге-биле), шүлүк «Херээжен»; шүлүк «Авамның ынак оглу».

Сарыг-оол С. А. Либретто «Чечен биле Белекмаа» (шилилге-биле).

9 КЛАСС

Эрте-бурунгу түрк бижимел

«Күлтегин» («Күлтегинге тураскааткан биче бижик»). «Означенное суурдан тывылган бижик».

Тыва проза

Даржай А. А. Тоожу «Оңгар» (шилиттинген эгелер), чечен чугаа «Он рубль».

Куулар Н. Ш. Тоожу «Аннаашкын соонда болчаг» (шилиттинген эгелер).

Саган-оол О. К. Тоожу «Арат чоннуң мурнундан» (шилиттинген эгелер).

Сарыг-оол С. А. Тоожу «Белек» (шилиттинген эгелер).

Сегленмей Ф. Ш. Тоожу «Тын дээш демисел» (шилиттинген эгелер. Танова Е. Т.

Тоожу «Кара-Бай» (шилиттинген эгелер).

Тока С. К. Очерк «Каргыга чорааным». ***Тыва***

поэзия

Даржай А. А. Шүлүк «Бурунгунуң изи-биле» шүлүк «Авамга», шүлүк «Тыва дылым».

Идам-Сюрюн М. Ы. Баллада «Союспаң». Иргит

И. Б. Шүлүк «Көжээ дажы».

Кюнзегеш Ю.Ш. Баллада «Көк-Эл», баллада «Багырның хылыжы». Мижит Э. Б.

Шүлүглел «Сүбедей».

Намзырай З. А. Шүлүк «Аяк хээлиг Тыва чуртум».

Өлчей-оол М. К. Шүлүк «Үш чүве кара», «Үш чүве дошкун», «Үш чүве дудуу».

Пюрбю С. Б. Шүлүглел «Чечек», шүлүк «Кара-Суг», шүлүк «Тулчуушкунче», шүлүк «Хайыракан», баллада «Кызыл кош».

Сарыг-оол С. А. Шүлүглел «Саны-Мөгө» (шилиттинген эгелер). Серен-оол

В. С. Шүлүк «Өгже чалалга».

Эренчин В. Л. Шүлүк «Дөнен-Шилгим», шүлүк «Кадарчы уруг». ***Тыва***

драматургия

Көк-оол В. Ш. Шии «Хайыраан бот».

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы.

Распутин В. Г. Тоожу «Дириг чорааш черле утпа» (шилиттинген эгелер).

Шекспир В. Шии «Ромео биле Джульетта» . **Чогаал теориязы**

Очерк дугайында билиг. Баллада дугайында билиг. Шүлүк чогаалының лиро-эпиктиг хевириниң дугайында билиг. Трагедия – шии чогаалының хевири.

Шээжилээр чогаалдар

Даржай А. А. Шүлүк «Тыва дылым».

Мижит Э. Б. Шүлүглел «Сүбедей» (шилилге-биле).

Өлчей-оол М. К. Шүлүк «Үш кара», «Үш каржы», «Үш дудуу» (шиллиттинген эгелер).

Пюрбю С. Б. Шүлүглел «Чечек» (шилилге-биле), шүлүк «Кызыл кош», шүлүк «Хайыракан».

Сарыг-оол С. А. Шүлүглел «Саны-Мөге» (шилилге-биле). Серен-оол

В. С. Шүлүк «Өгже чалалга».

Эренчин В. Л. Шүлүк «Дөнен-Шилгим», шүлүк «Кадарчы уруг». Сарыг-оол

С. А. Тоожу «Белек» (шилилге-биле).

Танова Е. Т. Тоожу «Кара-Бай» (шилилге-биле).

Көк-оол В. Ш. Шии «Хайыраан бот» (Караның монологу).

**ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ ЭРТЕМИН КОЛ НИИТИ ӨӨРЕДИЛГЕ
ДЕҢНЕЛИНГЕ ШИҢГЭЭТКЕНИНИҢ ТҮҢНЕЛДЕРИ**

Сагыш-сеткил делегейин хевирлээринге хөй талалыг салдарлыг төрөөн (тыва) чогаал эртемин өске эртемнер-биле холбаштырып өөредери үстүндө салдырган сорулганы чедип алырынга дээштиг. Төрөөн (тыва) чогаал эртемин өөрөнгениниң түңнелдери предметтиг, метапредметтиг база бот-тускайлаң бооп илерээр.

Бот-тускайлаң түңнелдер төрөөн дылынга, черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг; хамааты бот-медерели бедик, ада-чурт төөгүзүн, культуразын үнелеп билир; номчулгага сонуургалдыг, чогаадыкчы ёзу-биле боданып шыдаар; өг-бүле, хөй-ниити база күрүне чергелиг хоойлу-дүрүмнү сагыш чоруур, сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чараш, эптиг-чөптүг аажы-чаңныг кижиниң хевирлеттингенин база төрөөн (тыва) чогаалга өөрөнгөн билииниң деңнелин илередир.

Предметтиг түңнелдер төрөөн (тыва) чогаалга өөрөнгөн бүгү теориялыг билиглери (чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, ооң бижиттинген төөгүзүн, композициязының тургузуун, дылының уран чурумалдыг аргаларын дээш о.ө.) шиңгээткенин, уран чүүлдүң янзы-бүрү хевирлери-биле чогаалдың идеязын деңнеп, ханы сайгарып билир, чогаадыкчы арга-шинээ бедик номчукчунуң хевирлеттингениниң түңнелин илередир; аас болгаш бижимел чугаазы сайзыраңгай, чугааның байдалынга дүүштүр бодалдарын тода илередип шыдаар арга-шинээн тодарадыр.

Метапредметтиг түңнелдер билиг шиңгээдириниң бот-хуу ажыл-чорудулгазын углап-баштап, аайлап билир, ниитилелге бодун шын алдынып, бодунуң туружун, үзел-бодалын камгалап билир, өөредилгени төрөөн (тыва) чогаал эртемнен дашкаар шиңгээдип өөрөнгенин, тыва литератураның укталган дөстөрүн болгаш ооң төөгүзүнүң үе-чадаларының онзагай демдектерин, чогаал сайгарылгазын улустуң аас чогаалы, эрте-бурунгу түрк бижиктин тураскаалдары, төөгү, география дээш оон-даа өске эртемнер-биле сырый харылзаалыын тодарадып, бүгү эртемнерни чергелештир шиңгээдип өөрөнир арга, мергежилдерни билирин тодарадыр.

7-ГИ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИҢГЭЭДИР КОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

Өөреникчилер шиңгээдип алыр:

- бот-тускайлаң номчаан чечен чогаалының өөредиглиг, кижизидилгелиг салдарын ажыдып шыдаар;
- эпос жанрының онзагайларын, тема болгаш идеяны тодарадып билир;
- эпостуң кол маадырларының овор-хевирин ажыдып билир;
- чогаалдарның тема, идея, сюжет, композициязын илередип билир;
- чогаалдарда символиктиг оворларның делгем ужур-утказын база чогаалдар аттарында символиктиг уткаларны тодарадып билир;
- төрөөн чуртунуң, чериниң төөгүзү-биле чогаалдарның сырый харылзаалыын тодарадып билир;
- авторнуң тоожуушкунунуң онзагайын илередип билир;
- кол болгаш ийиги чергениң маадырларының чогаалдарның ужур-утказын долу ажыдарынга салдарын тодарадыр;

- маадырларның сагыш-сеткил байдалдарын билип турар;
- өг-бүле кижизидилгези болгаш кижиниң хевирлеттинеринге чогаалдарда кол маадырларының салдарын тодарадыр болгаш оларга үнелелди берип билир;
- «ниитизи» болгаш «национал онзагай чүүлү» деп билиишкиннерни ажыдып билир;
- чогаалга хамаарышкан теориялыг терминнер, билиишкиннерни (литературлуг маадыр, лириктиг маадыр, чугаага үнелел, тоожу, чечен чугаа, шүлүк, чогаалдың композициязы, тема, идея, сюжет, аяннажылга дээш о. ө.) сайгарылга үезинде чөптүг ажыглап билир;
- өөренип турар чогаалдарында (чечен чугаа, тоожу, шии) мөзү-шынар айтырыгларын база хамааты туруш хевирлээр салдарлыын тодарадып билир;
- өөренип турар чогаалдарында дүүштүр бодунуң үнелээри билиишкиннерниң уг-шиин тодарадып билир;
- чогаалдарның кижизидикчи салдарын идереди;
- шииде персонажтарның тема, идея тодарадырынга тус-тус салдарлыын база оларның чечен ужур-дузазын демдегеп билир;
- чогаалда чидиг чөрүлдээни (конфликт) тодарадып билир;
- чогаалды сайгарып турар үеде, долу сайгарылгалыг харыыны берип шыдаар;
- өөрөнгөн чогаалдарының кол чидиг айтырыгларын, аас чогаал-биле база тыва чогаалчыларның өске чогаалдары-биле холбаалыын билип турар;
- чогаалды сайгарып тура, бодунуң көрүжүн, бодалын бадыткалдыг чижектерлиг аас болгаш бижимел илереди билир;
- аас-биле делгем монолог харыыны чечен чогаалды сайгарып билир мергежилдеринге даянып, тургузуп билир;
- чогаал сайгарылгазынга (критика) хамаарышкан литература-биле, тодаргай чогаалчының чогаадыкчы ажыл-херээнге хамаарышкан сайгарылгалыг ажылдар-биле ажилдап билир;
- чечен чогаалдың сайгарылгазын уран чүүлдүң өске хевирлери-биле деңней сайгарып билир;
- номчаан чогаалынга үнелел кылып, утказын тодарадыр өзек сөстөрни сөзүглелден тып билир;
- чогаалчының чогаадыкчы ажылынга хамаарышкан бижимел ажылдар күүседиринге төлевилел азы бердинген темага план тургузуп, бот-тускайлаң (шинчилел ажылын кылырынга) ажилдап, бижимел ажылды билир.

Өөреникчи шиңгээдин ап шыдаптар аргалыг:

- уран чүүлдүң өске хевирлери-биле чечен чогаалдың сырый холбаалыын сайгарып билир;
- чечен чогаалда кижилер аразының харылзаалыын болгаи байдалдарны, болуушкуннарны бадыткалдыг илереди билир;
- «национал характер» деп терминни бодунуу-биле билип турарын тайылбырлап шыдаар;
- өөренип турар тоожузунга дүүштүр бөдүүн азы нарын планны тургузуп база чогаалга хамаарышкан айтырыгларны салып билир;
- чогаалдарның бижиттинген төөгүзүн, сюжеттиң болгаи маадырларның төөгү-биле холбаалыын тодарадып билир;
- сайгарылгалыг (критиктиг) литература-биле ажылдап билир; □ улусчу чаңчылдарның болгаи шажын-чүдүлгениң маадырларның салым-чолунга салдарлыын тодарадып билир;
- детальдар болгаи чогаал аттарының сюжет шугумун илередиригге салдарлыын тодарадып билир;
- чогаалда кол чидиг айтырыгны (проблеманы) бойдус камгалалы, мөзү-шынар дээш о.ө. илереди билир;
- чогаалда төөгүлүг үениң онзагай талаларын көрүп, илереди билир;
- маадырларның психологтуг байдалын тодарадып билир;
- чогаалда маадырларның омур-хевиринге, болуушкуннарга авторнуң хамаарылгазын илереди билир;
- чогаалдың дылының онзагайын сайгарып, идея тодарадырынга дылдың чурумалдыг аргаларын сайгарып билир;
- тыва эки турачыларның омур-хевиринге, оларның маадырлыг чоруктарынга үнелел кылып билир база дайын темазынга бижиттинген чогаалдарда дылдың чурумалдыг аргаларының омур-хевир тургузарынга ажыглалын тодарадып билир;
- чогаалдарга хамаарыштыр бот-хуунуң тайылбыры (интерпретация) база үнелелди бээр;
- өөрөнгөн чогаалдарынга бижимел үнелел берип шыдаар, бижимел ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседип шыдаар;
- башкызының удуртулгазы-биле медээлерни чыып тургаи, баш бурунгаар бердинген онаалгаларга хамаарыштыр чогаадыкчы ажылдарны күүседип билир.

9-КУ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИҢГЭЭДИР КОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

Өөреникчилер шиңгээдип алыр:

тыва литератураның тывылганы болгаш сайзырап келген оруун, баштайгы тыва чогаалдарны билир;

төрөөн чериниң төөгүзүн өөрениринге тыва литература национал болгаш делегей чергелиг культураның одаа, мөзү-шынар болгаш чаагай чаңчылдарны салгалдарга дамчыдар талазы-биле таарымчалыг арга дээрзин билир;

□ чогаал теориязынга хамаарышкан өөрөнгөн терминнерин болгаш билиишкиннерин сайгарылга кылырынга чөптүг ажыглап билир;

□ сөзүглелдерниң янзыларын тус-тус онзагайларынга дүүштүр билдилик хүлээп билир, утка-хөөнүнүң ужур-утказын сайгарарынга киржип, маадырларның мөзү-шынарынга шын хамаарылганы, үнелелди кылып билир;

□ сонuurгап турар чогаалын бот-тускайлаң шилип билир, Интернет четкизи, справочниктерни немелде медээ тып өөрениринге, кыска аннотация бижииринге чөптүг ажыглап билир;

□ сөзүглелдерниң аңгы-аңгы хевирлерин сайгарарынга билдингир аргаларын ажыглап билир: чылдагаан-түңнел харылзааларны тодарадып билир, чогаалдың кол бодалын илередип билир, сөзүглелди кезектерге чарып билир, ат берип, план тургузуп, дылдың чурумалдыг аргаларын тодарадып билир;

□ эртем-төөгүлүг, өөредилге болгаш чечен чогаалдар сөзүглелдериниң онзагайларын тодарадып, сайгарып билир, номчаан чогаалынга үнелел бижип билир;

□ бодунуң чогаадыкчы сонuurгалын сайзырадырынга сонuurгалдыг, боду чечен чогаалдар чогаадырын шенеп турар, чуруктарга даянып бодунуң көрүжү-биле сөзүглел тургузуп билир;

□ библиотека фондузу, словарьлар, удуртулга литературалар болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билир;

□ Орхон-Енисей бижиктериниң дугайында база бурунгу бижимел тураскаалдарның жанрын сайгарып өөренириниң эге билиглерин билир;

□ география, төөгү эртемнери-биле чогаалды холбап, сайгарып билир;

□ руниктиг бижимелдерни очулдуруп эгелээн төөгүзү-биле таныш, деңнелгелиг сайгарылганы боттарының деңнели-биле сайгарып билир (VIII–XII вектерге хамааржыр эрте-бурунгу түрк чогаалдар);

□ дашта бижиктерниң («Күлтегин») тема болгаш идеязын тодарадып билир;

□ чогаалдарда чечен девискээр болгаш чечен үени илередип билир;

– лириктиг чогаалдарда риториктиг айтырыгларның чечен чогаалга хамаарыштыр салдарлыын тодарадып билир;

□ чогаалдарда чагыг мотивин тодарадып билир;

□ чечен чогаалдың улустуң аас чогаалы, төөгүлүг болуушкуннар, портрет, пейзаж ажыглалдарының тема болгаш идея тодарадырынга үн алчып, каттыжып чоруурун тодарадып билир;

□ шүлүглел лира-эпиктиг чогаал жанры дээрзин билир;

- тыва литературада «онегин строфазы» деп билиишкин барын бадыткалдыг тодарадып билир;
- тоожукчунуң овурун тодаргай бижип билир;
- чогаалдарда амы-хуунуң болгаш хөй-ниитиниң көдүргөн айтырыгларны сайгарып билир (ниитилелде мөзү-шынар, өг-бүлө айтырыглары дээш о.ө.);
- ниитилел чергелиг мөзү-шынар, чурум айтырыынга хамаарышкан чидиг айтырыгларны сайгарып шиитпирлээр;
- буддизм философиязын шингээдир, эртем-билигже чүткүлдүг тыва лама башкылар болгаш хуурактарның амыр эвес, төөгүлүг оруктарын билир;
- «ыдык», «ат-алдар» болгаш «чоннуң салым-чолу» деп билиишкиннерниң уткаларын ажыдып шыдаар.

Доозукчу шиңгээдин ап шыдаптар аргалыг:

- *ТАР үезиниң төөгү-литературлуг ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан кол угланыышкыннарын барымдааларга даянып, тайылбырлап билир;*
- *тыва литератураның укталган дөстери болгаш сайзырап келген оруктарын тодарадып билир;*
- *литератураның сорулгаларын билир, тыва литератураның үндезилекчилериниң чечен чогаалдың сайзыраарынга салдарлыын билир;*
- *литературлуг терминнер: литературлуг маадыр, окур-хевир, тема, идея болгаш чечен чогаалда көдүртүнгөн чидиг айтырыгларны тыва литератураның сайзырап келген оруктарынга барымдаалап илередип билир;*
- *орхон-енисей бижиктери төөгү, дыл база чогаал сайзыралының оруктарын шыгжаан делегей чергелиг үнелиг чүүл дээрзин медресеп билип турар;*
- *Орхон-Енисей бижиктеринде тоожуушкун кезектерин тодарадып билир;*
- *эрте-бурунгу бижиктерде чечен үе, чечен девискээр онзагайларын илередип шыдаар;*
- *баллада жанрының композициязының онзагайын тодарадып билир;*
- *чогаалда чидиг айтырыгны, теманы тодарадып, дарлакчы аңгының овурун илередирде, дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының дээштиин тайылбырлап билир;*
- *маадырларның сагыш-сеткил илерээшкининге, психологтуг байдалынга даянып, чогаалдарның дылының онзагайын, авторнуң туружун тодарадып билир;*

- тоожукчунуң аажы-чаңын, ооң чогаалдың идеязын илередиринге салдарлыын тодарадып билир;
- сайгарып турар айтырыгларга хамаарыштыр бодалдарын, туружун бадыткалдыг чижектерлиг аас болгаи бижимел тодаргай илередип шыдаар;
- очерк жанрының янзы-бүрү хевирлерин ылгап билир;
- литературлуг терминнер болгаи билишикиннерни (лира-эпиктиг чогаал, баллада, шүлүглел, шүлүктээн роман) чогумчалыг, билдилиг ажыглап билир;
- ишиде чидиг чөрүлдээни өөренип билир;
- В.Ш. Көк-оолдуң чогаалында чуртталганың үнези, ынакшыл, мөзү-шынар темазынга хамаарышкан айтырыгларны сайгарар чугаага киржип билир;
- Кызыл Армияга дуза көргүзөр хамааты туруш бедик шимчээшкинге киржип турар тыва чоннуң ништи овурун тургузуп билир;
- совет болгаи тыва чогаалчыларның бижиттинген чогаалдарында найырал темазын илереткениниң онзагайын тодарадып билир;
- тодаргай үениң идеологтуг угланышыкынын чечен чогаалда чураанының онзагайын илередип билир;
- тыва литературада философчу утка-хөөннүг чогаалдарны илередип билир, «өг» болгаи «октаргай» деп билишикиннерниң аразында сырый харылзаалыын, ханы утказын тайылбырлап билир;
- монолог чугаага даянып, маадырның иштики сагыш-сеткил делегейин тодарадып билир;
- тодаргай үениң социал-төөгүлүг байдалын илередип, чоннуң чүдүлге болгаи оон-даа өске чидиг айтырыгларын сайгарып билир;
- шүлүк жанрының чаа хевири – үштээн тывызыктарның улустуң аас чогаалы-биле холбаалыын тодарадыр;
- Э. Б. Мижиттиң «Сүбедей» деп шүлүглелинде чечен үени тодаргайлап билир;
- шүлүглелде композиция тургузугнуң онзагайын билир, авторнуң философчу угаап-бодаашкынын илередип билир;
- чечен чогаалды дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин күүседип билир (сөзүглелдиң ужур-утказын билип, ооң кол бодалды илереткениниң онзагайын ылгап билир);
- өөредилге ному, словарьлар, библиотека болгаи Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билир.

7 класс – 68 ч.

Тема, эгениң ады	Программаның темалары	Шагы		Өөреникчилерниң күүседир уjurлуг кол-кол ажил-чорудулгазы
Чеченнерниң сөңү				
Улустуң аас чогаалы	Литература –амыдыралдың көрүнчүү.	1	04.09	Ниити ажилдаары: чогаалчының ажил-чорудулгазын аас-биле чырыдары. Чечен чогаалдың уран чүүлдүң өске херирлери-биле харылзаазын илередири. Бодунуң номчаан чогаалыга үнелел бээри. Чечен чогаалда омур-хевирлерниң болгаш болушкуннарның сырый холбаалыын бадыткалдыг илередип билири. Номчукчуга билдингир тыва улустуң маадырлыг тоолу «Танаа-Херел». Бөлүктөп ажилдаары: маадырлыг тоолдуң онзагайын тодарадыры. Ниити ажилдаары: маадырлыг тоолдуң тема, идеязын тодарадыры. Маадырларның омур-хевиринге үнелел бээри. «Национал аажы-чаң» деп терминге хамаарыштыр бодунуң бодалын илередип билири. Шаң-Хаанга болгаш Шулбус-Хаанга деңнелгелиг үнелелди бээри. Маадырлыг тоолду сайгарып өөренири. «Бокту-Кириш, Бора-Шээлей» деп маадырлыг тоолдуң улустуң аас чогаалында туружун болгаш утказын тодарадыры. Маадырлыг тоолда кыс кол маалырын өске омур-хевирлерниң маалырыг
	Маадырлыг эпос: «Танаа-Херел»,	1	09.09	
	Маадырлыг эпос: «Танаа-Херел».	1	11.09	
	Маадырлыг эпос: «Бокту-Кириш, Бора-Шээлей».	1	16.09	
	Маадырлыг эпос: «Бокту-Кириш, Бора-Шээлей».	1	18.09	

	<i>Литература теориясы: маадырлыг эпос</i>				чоруктар кылырынга эрес-дидимин ажыдары. Маадырлыг тоолдарның (эпостун) тема болгаш идеязын тодарадып билири, дылдың чурумалдыг аргаларының салдары, бойдус чурумалының, портреттин, детальдың эпостун утказын тодарадырынга салдарын сайгарып билири. Маадырлыг тоолдарның тургузуг, утка-хөөн болгаш бижиттингениниң онзагайы-биле таныжары. Дылдың чурумалдыг аргаларының, бойдус
	Хыналда тест	1	23.09		
Аас чогаалының салдары-биле					
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	В.С. Серен-оол «Каң-кыс»	1	25.09		Чогаалчының чогаадыкчы намдары-биле таныжылга. Бөлүктөп ажылдаары: чогаалдың жанрын, тема, идеязын,сюжедин, тургузуун тодарадып, сайгарып билири. Маадырлыг тоолдуң кол маадыры Бора-Шээлей биле Каң-кыстың омур-хевирлерин деңнеп сайгарары. Маадырлыг тоолду сайгарып өөренири. Маадырлыг тоол биле авторлуг тоолдуң ниити болгаш ылгавырлыг талаларының дугайында чугааны чорудары. Маадырлыг биле авторлуг тоолдарның ниити болгаш ылгавырлыг талалаын бадыткалдыг сайгарып билири.
	В.С. Серен-оол «Каң-кыс»	1	30.09		М.Б. Доржуның «Аас чогаал» деп шүлүүнүң темазын, идеялиг утказын тодарадып билири. Аянынг номчулга. Лириктиг чогаалдың улустун аас чогаалы-биле холбаалыын бадыткалдыг тодарадып билири. Лириктиг чогаалды сайгарары.
Тыва чогаалчылар	М. Б. Кенин-Лопсан. Чечен чугаа «Хайыралыг Калчан-	1	02.10		Тоожунуң тема болгаш идеязын илередип билири. Маадырларның омур-хевиринге үнелелди берип билири,

ның проза чогаалы				оларның чогаалдың идеялиг ужур-утказын ажыдарынга салдарлыын тодарадыры. Бөлүктөп ажылдаары: чогаалга хамаарыштыр бөдүүн болгаш нарын план, ужур-утказынга хамаарыштыр айтырыгларны тургузуп билири. Харыылап тура,
----------------------	--	--	--	---

	<i>болгаш идеязы</i>				«Тема» болгаш «идея» деп терминнерни билири.
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Джоогийн Цэдэв. Шүлүк «Улуг Гобиде өг» (Очулгазы Ю.Ш. Кюнзегештии)	1	16.10		Сөзүглелдин аянның номчулгазы. Шүлүктүң сайгарылгазы: идеялиг утказын ажыдып билири. Номчаан чогаалыга дүүштүр деңнелгелиг сайгарылганы кылыры: чоннун ниити,
	М.Б. Доржу «Аас чогаал».	1	21.10		бот-тускайлаң чаңчылчаан культуразының онзагайы. Шүлүктүң темазын, идеялиг утказын тодарадып билири. Аянның номчулга. Лириктиг маадырның салдарын тодарадыры.
	Хыналда тест	1	23.10		Лириктиг чогаалдың улустуң аас чогаалы-биле холбаалыын бадыткалдыг тодарадып билири. Лириктиг чогаалды сайгарары.
Мен – чаа Тываның оглу мен					
Тыва чогаалчыларны ң проза чогаалдары	С. К. Тока. Роман «Араттың сөзү».	1	28.10		С. К. Токаның «Араттың сөзү» деп романының бижиттинген төөгүзү-биле кыска таныжылга. Романның
	С. К. Тока. Роман «Араттың сөзү».	1	11.11		маадырларының болгаш сюжединиң төөгү-биле
	С. К. Тока. Роман «Араттың сөзү».	1	13.11		холбаалыы. Маадырларның омур-хевиринге, аажы-чаңынга
	С. К. Тока. Роман «Араттың сөзү».	1	18.11		үнелел бээри. Романның утказын ажыдарынга омур- хевирлерниң салдарын сайгарган чугаага киржири.
	С. К. Тока. Роман «Араттың сөзү».	1	20.11		Романның бижиттингенинге хамаарыштыр төөгүлүг үндезиннерни өөренип көөрү. Бот ажыл: номчаан
	С. К. Тока. Роман «Араттың сөзү».	1	25.11		чогаалынга хамаарыштыр бөдүүн болгаш нарын планнарны тургузуп билири. Темага дүүштүр бижимел дыңнадыг кылып
	Чогаадыг	1	27.11		билири. Ниити ажылдаары: темага хамаарыштыр бижимел дыңнадыгны белеткээри.
	С. А. Сарыг-оол. Роман «Аңгыр- оолдуң тоожузу».	1	02.12		Чогаалга хамаарышкан айтырыгларга өөреникчиниң бодунун бадыткалдыг харыылап билири. Чогаалды сайгарары.
	С. А. Сарыг-оол. Роман «Аңгыр- оолдуң тоожузу».	1	04.12		Тыва литературада С.А. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп чогаалының ужур-утказы болгаш туружун
	С. А. Сарыг-оол. Роман «Аңгыр- оолдуң тоожузу».	1	09.12		тодарадыры. Чогаалдың сюжединде маадырларның төөгүлүг болуушкуннар-биле харылзаазын тодарадыры. Романның
С. А. Сарыг-оол. Роман «Аңгыр- оолдуң тоожузу».	1	11.12		сюжединиң болгаш омур-хевирлер системазының онзагайын илередири. Чогаалда болуушкуннарның болгаш маадырларның төөгү-	

	С. А. Сарыг-оол. Роман «Аңгыр-оолдун тоожузу».	1	16.12		сүзүглелдин маадырның кижиге болуп хевирлеттинеринге салдарын тодарадып билири. Чогаалга хамаарыштыр бөдүүн болгаш нарын план, ужур-утказынга хамаарыштыр айтырыгларны тургузуп билири. Чогаалдың кол маадырының салым-чолунга езу-чаңчылдарның, чүдүлге-сүзүглелдин киржилгезин тодарадыры. Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-ижиниң делгелгези-биле таныжылга. Номчаан чогаалынга хамаарыштыр үнелел бижири (сөзүглелге хамаарыштыр өзек сөстөрни тывары).
	Б.Д. Ховенмей. Чечен чугаа «Чүү болганыл?»	1	18.12		Чечен чугааның темазын, идеялиг утказын тодарадып билири. Чогаалдың идеязын илередиринге кол маадырның омур-хевириниң болгаш
Россия чоннарының литературказы. Делегей литературказы	С.Р. Элляй. Шүлүк «Экии, тыва чонум!» (очулгазы Ю. Ш. Кюнзегеш)	1	23.12		Чогаалчының чогаадыкчы намдары-биле таныжылга. Чогаалда национал онзагай деп билиишкин-биле ниити таныжылга. Россия чоннарының чечен чогаалының жанр болгаш утка-хөөн талазы-биле онзагайынга
		1	25.12		хамаарыштыр бодунуң хамаарылгазын илередип өөренири. Чогаалдың ужур-утказын көргүзеринге лириктиг маадырның
Угаан болгаш сеткил					
Тыва чогаалчыларның проза чогаалдары	С.А. Сарыг-оол. Чечен чугаа «Соругга».	1	08.01		Чечен чугааның темазын болгаш идеязын, бойдус биле кижиниң аразында харылзаалыын тодарадыры.
	С.А. Сарыг-оол. Чечен чугаа «Соругга».	1	13.01		Кол маадыр Дукарның, ооң психологтуг байдалын тодарадып, аңаа характеристика бээри. Дылдың чурумалдыг аргаларының салдарын илередип билири. Чогаалдың адының
	С.А. Сарыг-оол. Чечен чугаа «Соругга».	1	15.01		ужур-утказын, детальдарны көргүскениниң салдарын тодарадыры.
	С.А. Сарыг-оол. Чечен чугаа «Соругга».	1	20.01		Чечен чугааның сюжедин, көдүрттүнген чидиг айтырыгларны тодарадып билири
	О.О. Сувакпит. Шүлүк «Ылар».	1	22.01		Эжеш ажылдаары: шүлүктүң темазын болгаш идеязын тодарадыры. Лириктиг чогаалдың

	К-Э. К. Кудажи. Тоожу «Кызыл-Бөрттүг».	1	27.01		чогаалда чырытканының онзагайын сайгарары. Шээжи-биле аянный номчулга.
	К-Э. К. Кудажи. Тоожу «Кызыл-Бөрттүг».	1	29.01		Чогаалда авторнуң бот-тускайлаң тоожуушкун аянының онзагайын илередип билири.
	К-Э. К. Кудажи. Тоожу «Кызыл-Бөрттүг».	1	03.02		Чурттуң төөгүзүнүңчидиг айтырыгларын көргүзери. Кол маадырның омур-хевириниң сайгарылгазы. Тоожунуң сайгарылгазын кылып тура,
	К-Э. К. Кудажи. Тоожу «Кызыл-Бөрттүг».	1	05.01		дылдың чурумалдыг аргаларын илередири. Өөрөнгө чогаалыңга даянып, чараш мөзү-шынар болгаш сагыш-сеткил үнезинге
	Чогаадыг"Эки улугер -бедиктерже оруктун эгези		10.02		хамаарыштыр маадырның сүзүктерин илередири. Чечен чугааның бичии маадырының психолгтуг болгаш эмоционалдыг байдалдарын тодарадыры.
	Ш.М. Суван. Чечен чугаа «Чээн оол». <i>Литература теориязы: чечен чугаа дугайында билиг</i>	1	12.02		Мөзү-шынар темазын авторнуң ажитканы. Чечен чугаа – улуг эвес, биче хемчээлдиг проза жанры деп билиишкени тодарадып билири. Чечен чугааның проза жанрының өске хевирлеринден ылгалын тайылбырлап билири.
Чечен чогаал делегейинде мөңгө темалар					
Тыва чогаалчыларның проза чогаалдары	С.Б. Пюрбю. Тоожу «Эргеппей дугайында тоожу».	1	17.02		Чогаалдың төөгүлүг үндезинин тургузуп билири. Чогаалдың маадырларыңга болгаш болуушкуннарыңга
	С.Б. Пюрбю. Тоожу «Эргеппей дугайында тоожу».	1	19.02		авторнуң хамаарылгазын илередип билири. Кол маадырның омур-хевиринге үнелел берип, ооң өскелерге бот-башкарнып өөрениринге кижизидикчи салдарын тодарадып билири.
	С.Б. Пюрбю. Тоожу «Эргеппей дугайында тоожу».	1	24.02		
	С.Б. Пюрбю. Тоожу «Эргеппей дугайында тоожу».	1	26.02		Эжеш ажилдаары: чогаалдың темазын болгаш идеязын бодалын тодарадып билири. «Найырал» деп чечен чугааның амыдыралчы үндезиннерин, кол маадырның иштики
	С.Б. Пюрбю. Тоожу «Эргеппей дугайында тоожу».	1	02.03		делегейиниң (психологиязының) болгаш аажы-чаңының өскерлиринге салдарлыын
	Хыналда тест	1	04.03		

О.К. Саган-оол. Чечен чугаа «Найырал».	1	09.03	илереди билири. Номчаан чүүлүн чоок кылдыр эдerti чугаалаары (Адар-оол болгаш Марусяның аян-чоруу, бейнеги баса бейнегиини номчо ботору)
--	---	-------	--

	К-Э. К. Кудажы. Чечен чугаа «Сарыг-оолдуң плантациязы».	1	11.03		Чечен чугааның анализи. Чечен чогаалдың темазын болгаш кол бодалын тодарадып, чогаалдапейзажтың салдарын билири. Маадырларның омур-хевиринге үнелел берип, чечен чугааның дылының онзагайын сайгарып билири.
	М.Б. Доржу. Чечен чугаа «Дайынныг кино көргөш».	1	16.03		Матренаның омур-хевиринге даянып, дайын темазынга тодаргай беседаны чорудары. Салгалдар аразында харылзааны чогаал сөзүглелиниң ажыдып шыдааны. Орус херээжен маадыр Матренага авторнуң хамаарылгазын бодунуң билип турары-биле илередип билири.
	Хыналда тест	1	18.03		Чогаалчы И.Иргиттиң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжары. Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыры. Өөрөнгөн литература теориялыг терминнер, билиишкиннерге даянып, сөзүглелдиң анализин кылып билири. Чогаадыкчы ажыл: бердинген темага чогаадыг бижип билири.
	И. Б. Иргит. Чечен чугаа «Эргим Уля угбай». <i>Литература теориязы: тоожу, композиция болгаш сюжет.</i>	1	23.03		
Поэтиктиг одуруглар					
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	С.Б. Пюрбю. Шүлүк «Төрээн дылымга».	1	01.04		Лириктиг чогаалды аянынг номчуп билири. Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыры, дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалдың идеязын илередиринге салдарлыын сайгарып билири. Төрээн дылын өөренириниң чугулазын бодунуң билип турары-биле, бодалдарын бадыткалдыг чижектерлиг, илередип билири.
	А.А. Даржай. Шүлүк «Авамга».	1	06.04		Шүлүктүң темазын болгаш идеязын тодарадыры. Ава кижиниң омурун тускай чуруп илереткенин тодарадып билири. Аваның өг-бүлеле, ниитилелде ажык-дузазының дугайында угаап бодап,
	Чогаадыг" Авам авыралы"	1	08.04		

	М.А. Кужугет. Шүлүк «Бак сагыш башка халдаар».	1	13.04		билири. Шүлүктүн идеясын ажыдарынга чурумалдыг аргаларнын салдарын сайгарылгага чорудары. Шээжи-биле аянный номчууру. Кижилернин аажы-чаңында үнелиг чүүлдерни номчаан чогаалында илереттингенин бодунуң туружу-биле тодаргайлап билири. Шүлүктүң кижизидикчи талазының онзагай күштүүн тыва улустуң үлегер домаа болгаш дылдың чурумалдыг аргалары-биле бадыткап билири. Чогаалдың адының символиктиг утказын, улустуң аас чогаалы-биле харылзаалыын ажыдып билири.
	Р.Д. Лудуп. Шүлүк «Чавыс-чавыс көжүп чоруур булуттарлыг».	1	15.04		Шүлүктүн идея болгаш пафозун тодарадып тургузуун сайгарары. Шүлүктүн идеялыг утказын ажыларынга бойлус чурумалы болгаш
	<i>Литература теориязы: шүлүк дугайында билиг.</i>	1	20.04	51	
Бодунарның төөгүңер өөрениңер					
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	С.А. Сарыг-оол. Шүлүк «Алдан-маадыр».	1	22.04		Чогаалдың тема болгаш идеясын төрөөн черниң төөгүзү-биле холбаштырып, тодарадып билири.
	С.А. Сарыг-оол. Шүлүк «Алдан-маадыр».	1	27.04		Чогаал маадырларының амыдыралын уран чүүлдүң өске хевирлери-биле холбаштырып тайылбырлап билири. Чоннуң коргуш чок маадырларының дугайында чогаалдың төөгүлүг үндезинни. Шүлүктүң шээжи-биле аянный номчулгазы.
	Чугаа сайзырадырынын кичээли. "Алдан-маадырлар-езулуг эрес, дидим маадырлар	1	29.04		Шүлүктүң төөгү-биле холбаалыы. Дылдың чурумалдыг аргаларының идея, тема
	Р.Д. Лудуп. Шүлүк «Улаастайга».	1	04.05		илередириңге салдарыын сайгарып билири. Чогаалдың мөзү-шынар айтырыын көдүреринге чугулазын бадыткалдыг чижектер-биле илередип билири. Шүлүктү аянный номчууру. Шүлүктүң төөгүлүг болуушкуннар-биле

	дугайында баллада».				тодарадыры. Чогаалдың уран чурумалдыг аргаларының салдарын тодарадыры. Лириктиг шүлүктүң сайгарылгазы: хамааты туруш хевирлээринге чогаалдың бижиттинген аянының онзагайын илередип билири. Чогаалды аянныг
Тыва чогаалчыларның проза чогаалдары	И.У. Бадра. Тоожу «Ужудукчу Кидиспей». <i>Төлевилел-биле ажыл</i>	1	06.05 11.05		Чогаалдың төөгүлүг үндезинниин тодарадып билири. Тываның бирги ужудукчузу Чооду Кидиспей дугайында амыдырал-биле холбап сайгарары. Номчаан чогаалынга хамаарыштыр долу харыылыг сайгарылгалыг чугааны чорудары. Бот хуузунда «Роман жанрының жанр талазы-биле онзагайлары» деп темага төлевилел кылыры.
Тыва шии чогаалы	К-Э. К. Кудажы. Драма «Он бир».	1	11.05		Чогаалдың тема болгаш идеязын илередип билири. Шиини рольдап аянныг номчууру. Хамааты туруш хевирлээринге чогаалдың кижизидикчи салдарын бадыткалдыг чижектерлиг сайгарып билири. Шииниң маадырларынга тус-тус характеристика бээри. Номчаан чогаалынга хамаарыштыр үнелел бижири (сөзүглелге хамаарыштыр өзек сөстөрүни тывары). Шии чогаалының онзагай талаларын сайгарып билири, маадырларга тус-тус үнелел берип өөренири.
	К-Э. К. Кудажы. Драма «Он бир».	1	13.05		
	К-Э. К. Кудажы. Драма «Он бир».	1	18.05		
	<i>Литература теориязы: шии чогаалы</i>				
	Чугаа сайзырадырынын кичээли Шии-тывызыксыг жанр	1	20.05 25.05		
	Будун чылда ооренген чуулдеринге хыналда ажыл	1	25.05		Өөрөнгөн чуулдерин , теория билиглерин катаптаар
	Төлевилел	1	27.05		Өөрөнгөн чуулдерин , теория билиглерин хынаар
	Ниити		68		

9 класс – 68 ш.

Тема, эгени	Программаның ужур-утказы	Шагы	Өөреникчилерниң күүседир ужурлуг кол- кол ажыл-чорудулгазы
Мөңгө даштың сарыны			
Эрте- бурунгу тураскаалд ар	<p>Тыва литератураның сайзырап келген оруктары</p> <p>Бурунгу бижимел тураскаалдар «Күлтегин», «Күлтегинге тураскааткан биче бижик» (лит.очулга. Ю. Ш. Кюнзегеш, А. А. Даржай).</p>	<p>1 08.09</p> <p>2 09.-09 15.09</p>	<p>Тыва литератураның тыптып, сайзырап келген Таблица-биле ажыл: тыва литератураның тыптып, сайзырап келген оруун торадып өөредир. Тыва чогаалдың сорулгаларын, үндезилекчи-чогаалчыларның сайзыралга салдарының дугайында өөредиглиг чугаага киржир.</p> <p>Литературлуг терминнерни ажыглааары: литературлуг маадыр, омур-хевир, тема, идея болгаш чечен чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыглар, тыва литератураның сайзырап келген оруктары дээш оон өске билиишкиннерниң ужур-утказын билир.</p> <p>Баштайгы тыва чогаалдар, оларның бижиттинген онзагайлары-биле таныжары. Ниити медээден чугула бодалдарны ылгап, демдеглек билери. Башкы, эш-өөрү-биле аас чугаага киржип, айтырыгларга тода харыылаар.</p> <p>Орхон-енисей бижиктери төөгү, дыл база чогаал сайзыралының чажыттарын шыгжаан делегей чергелиг үнелиг чүүл дээрзин медресеп билир. Бурунгу бижимел тураскаалдар, “Күлтегин” деп чогаалда девискээр, омур-хевирлер дугайында, бижиттинген аянынының дугайын сайгарып өөренир. Тоожуушкун кезектерин тодарадып билир.</p>

	(очулга Ю. Ш. Кюнзегеш)				сайгарар эге билиглерни шингээдир. Эртенги-бурунгу бижиктерде чечен үе, чечен девискээр онзагайларын тывар. Дылдың чурумалдыгаргаларының чогаалда онзагайын илередир. Маадырның төрөөн черинге ынакшылды, шынчы
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	Ю. Ш. Кюнзегеш. Баллады «Көк- Эл», «Багырның хылыжы».	2	16.09 22.09		Балладаның тема, идеязын, болгаш композициязының онзагайын тодарадып, айтырыгга, төөгүлүг болуушкуннарга, Көк-Элдин Чогаалга план тургузуп, эдerti чугаалаар. Бижимел ажилдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседир. Немелде материалдар-биле ажыдап билир. Чогаалдың тема, идеязын, үе болгаш девискээр дугайын тодарадып билир. Чогаалдың адының символиктиг утказы-биле ажылдап билир. Чогаалдың идеялиг утказын шингээдип алырынга үлегер домактарның, чечен сөстөрнүн салдарын билип турар. Авторнун туружун тодарадып, бот хуузунун бодалдарын аас, бижимел логиктиг шын илередири.
	А. А. Даржай. Шүлүк «Бурунгунун изи-биле»	1	23.09		Шүлүктүн идеялиг ужур-утказын, хамааты сорук киришкинин тодарадыр. Мөзү-шынар айтырыының философчу утказын тайылбырлаар.
	И. Б. Иргит. Шүлүк «Көжээ дажы»	1	29.09		
	Хыналда ажыл	1	30.09		

					даянып, илередир билир.
Танды, Саян ийи сынның аразынга					
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	С. К. Тока. Очерк «Каргыга чорааным»	2	06.10 07.10		Тыва литературада очерк жанрын сайзырадырынга чогаалчының үлүг-хуузун тодарадып билир. «Каргыга чорааным» деп очеркти бижээниниң онзагайын иледерип билир. Тоожукчу маадырның омур-хевиринге үнелел бээри, тодаргай үени чогаалда чуранының онзагайын илередип билир. Дылдың чурумалдыг аргаларының онзагайын сайгарып, чогаалдың идеязын илередиринге дээштиг салдарын тодарадыр. Бижимел ажылдарны күүседип билир. Чогаалдың кол болгаш иштики темаларын тодарадып билир. Тыва литературада очерк жанрының сайзыралының төөгүзүнүң дугайында чугаага киржир. Очерктиң хевирлерин тодарадып шыдаар.
	Н. Ш. Куулар. Тоожу «Аңнаашкын соонда болчаг» (шилиттинген эгелер). <i>Теория литературы:</i> очерк дугайында билиг.	2	13.10 14.10		Чогаалдың тема, идеязын тодарадыр, үе, девискээр байдалдарын чечен чуранын тодарадып сайгарып билири. Төөгү болгаш күрүне айтырыы деп билиишкиннерни номда бердинген айтырыгларга дүүштүр сайгарар. Төөгүде эрте-бурунгу түрктөр аразында эвилелчи болгаш чөрүлдээлиг хамаарылгаларның үнүп кээр чылдагааннарын сөзүглелге даянып шингээдир. Урандай болгаш Аялзаның омур-хевирлеринге даянып, хүлээлге (күрүне чергелиг) болгаш сагыш-сеткил (амы-хуунуң) чөрүлдээзи деп билиишкиннерни сайгарар, ынакшыл темазын ажыткан чугаага киржир. Боттуг чүүлдерниң (детальдар) омур-хевирлер
	Хыналда ажыл	1	21.10		

					шугумун тодарадып план тургузар. Чогаалдың кижизидикчи ужур-утказынга дүүштүр чугаага киржир.		
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	С. А. Сарыг-оол. Поэма «Саны-Мөге» (шилиттинген эгелер).	5	27.10		«Саны-Мөге» деп шүлүглелдин тема, идеязын тодарадыр. Чогаалда чураан болушкуннарның болгаш Тыва төөгүзүнүң арыннарының харылзаалыын тодарадып билир. Авторнуң чогаалды бижээниниң аянын, дылдың чурумалдыг онзагайын илередир. Чогаалда чечен девискээр, чечен үени чогаалдан бадыткалдыг чижектер-биле илередир. Шүлүглелдин маадырларының омур-хевиринге үнелелээр, «прототип» деп билиишкинге дүүштүр чергелештир сайгарып билир. Эгелерге план тургузары. Тыва литературада шүлүглелдин онзагай туружун амыдыралчы байдалдар-биле бадыткап билир. Бижимел ажилдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседир. Аянын номчулганы күүседир.		
			28.10			18.11	«Союспан» деп балладаның тыва литератураның хөгжүлдезинге туружун болгаш ужур-дузанын тодарары. Чогаалчының ажил-чорудулгазы-биле таныжылга. Балладаның бижиттинген үезин, аас чогаалы-биле холбаалыын тодарадып билир. Портрет, пейзажтың тема болгаш идеи илередиринге салдарлыын тодарадыр.
			10.11			24.11	Лирика-эпиктиг чогаалдарга хамааржыр чогаал жанрларын катаптаар, балладаның тургузуунун, ужур-утказының онзагайын илередир.
	М. Ы. Идам-Сюрюн. Баллада «Союспан».	3	11.11				
			17.11				
	С. Б. Пюрбю. Шүлүглел «Чечек».	3	01.12		Литературлуг терминнер болгаш билиишкиннерни билир үк билигни сайгарыпгага		
			02.12				
			08.12				

	Чогаадыг" Чечек-кыстын будужу синген маадыр	1	09.12	<p>хөгжүлдезиниң оруунга көстүп келгенин өөренир. Шүлүглелдин бижиттингенинде чаңчылчаан тыва шүлүк тургузуундан ылгалдыын тодарадып билир. Композиция тургузуунда – портрет болгаш пейзаж салдарын илередири. Дылдың чурумалдыг аргаларының овор-хевирлер чуруурунга, идеялиг утка илередиринге салдарлыын тодарадыр.</p> <p>Шүлүглелдин тыва литературада туружун тодарадыр. Критиктиг литература-биле ажылдап билир. Орус Литература-теоретиктиг кол билиглерни ажыглап, ажылдап билир: лиро-эпиктиг чогаалдар, баллада, шүлүглел, шүлүктээн роман, оларның тус-тус онзагайын тодарадып билир.</p> <p>С. Б. Пюрбюнүн хамааты лириказын өөренип, шингээдир. «Кара-Суг», «Хайыракан» деп чогаалдарда философчу бодалдар, хосталга темазын чырытканының онзагайын тодарадып шингээдир. Бойдус чурумалын бижип тура, кижиниң чер, бойдус-биле чергелешкек хамаарылгалыын илередип өөренир. Лириктиг маадырның иштики сагыш-сеткилин илередир, авторнуң туружун тодарадырынга салдарын тывар. Бижик демдектериниң чогаалда ужур-утказын, дылдың чурумалдыг аргаларын сайгарар.</p>
	З. А. Намзырай. Шүлүк «Аяк хээлиг Тыва чуртум» («Узорчатая моя Тува»).	1	15.12	
	<i>Теория литературы:</i> баллада, лиро-эпический жанр	1	16.12	
	Хыналда ажил	1	22.12	<p>Зоя Намзырайның чогаадыкчы допчу-намдары-биле таныжылга. Чогаалдың хей-аыт кииришкинниг адының символиктиг,</p>
Тыва	В. Ш. Көк-оол. Трагедия «Хайыраан бот»	2	23.12 29.12	<p>Драматург В. Ш. Көк-оол оолдун чогаадыкчы ажил-херээ-биле</p>

	Аянныг номчулга кичээли Шииден узунду. Каранын монологу		12.01		
--	---	--	-------	--	--

драматургия	<i>Теория литературы:</i> трагедия				таныжылга. Тыва литератураның сайзыралының төөгүзүндө шииниң быжыг туружун база чогаалдың тема болгаш идея, сюжет болгаш композициязын кырында амыдырал-биле холбаштырып сайгарар чугаага киржир. Чогаалдың трагедия жанрынга хамаарышканын тодарадыр, литературлуг терминнер-биле ажылдаары: трагедия, чидиг чөрүлдээ, эрте-бурунгу Греция дээш оон-даа өске. «Хайыраан бот» деп шии дугайында сайгарылгалыг чүүлдер-биле ажылдап билир. Бижимел ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседир.
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	В. Шекспир. Шии «Ромео биле Джульетта» (очул. С. Б. Пюрбю) (шилиттинген эгелер)	2	13.01 19.01		Бөлүктөп ажылдаары: чогаалдың тема болгаш
Дайын дээрге дарызыг чыт					
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	С. Б. Пюрбю. Шүлүк «Тулчуушкунче» Баллада «Кызыл кош»	2	20.01 26.01		Шүлүктүн тема болгаш идеязын, сорук киирер көдүрлүүшкүнүн тодарадыр. Лириктиг маадырның овуру болгаш бүгү чоннуң сеткил-хайныышкынныг омур-хевирин чергелештир тодарадып сайгарар. Амыдыралда боттуг барымдааларга даянып, чогаалда болуушкуннар болгаш мааадырларның омур-хевирин холбаштырып сайгарар. Шүлүк чогаалының долу сайгарылгазын күүседир. Балладаның бижиттинген төөгүзүн тодарадыр, тема болгаш идея, тоожукчу маадырның мурнундан

	Аянның номчулга кичээли С. Б. Пюрбю. Шүлүк «Тулчуушкунче»				тодарадып өөренир. Чогаал маадырларының омур-хевири болгаш чечен үени тайылбырлаар. Чогаалдың композициязын тодарадыр. Шээжи-биле аянның номчулганы күүседир.
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	С. А. Сарыг-оол. Тоожу «Белек».	3	02.02 03.02		Тыва литератураның төөгүзүндө тоожунуң туружун тодарадыр. Чогаалдың бижиттинген төөгүзүн, чоннуң ниити бедик көдүрлүүшкүннүг омур-хевири чогаалга даянып, тайылбырлаар. Чоннуң патриотчу аажы-чаңын чураанының онзагайын илередир, сөзүглелдерге бадыткап тайылбырлаар. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагайын тайылбырлап билир. Чогаалдың социал-төөгүлүг болгаш мөзү-шынар илереткен дээштиг талаларын сайгарып билир. Тыва литературада очерк жанрының сайзыраарына О. К.Саган-оолдун киирген үлүг-хуузун тодарадып өөренир. Чогаалдың очерк жанрының сайзыраарына идиглиг бооп турарын тодарадыр. Идейлиг угланышкынын болгаш темазын илередир. Тоожукчу
	Хыналда тест	1	09.02		
	О. К.Саган-оол. Очерк «Арат чоннуң мурнундан» (шилиттинген эгелер)	2	10.02		
Тос-ла чүзүн малымайны					
Тыва	В. Л. Эренчин. Шүлүк «Дөнен-Шилгим»	1	16.02		Көшкүн чоннарның езу-чаңчылдарын чогаалда илереткенин

чогаалчыларның шүлүк чогаалы	<p>В. Л. Эренчин. «Кадарчы уруг»</p> <p>Класстан дашкаар номчулга</p> <p>В. С. Серен-оол. Шүлүк «Өгже чалалга»</p>	<p>1</p> <p>1</p> <p>2</p>	<p>17.02</p> <p>24.02</p> <p>09.03 15.03</p>	<p>тодарадыр. Чоннуң аътка – шынчы өңнүүнге хамаарылганы илереткенин сөзүглелге болгаш өске үндезиннерге даянып, сайгарар.</p> <p>Чогаалдың идеялиг угланышының болгаш темазын илередир. Шүлүкчүнүң чогаадыкчы ажыл-херээ-биле таныжылга. Чогаалдың дылының чурумалдыг онзагайларын тодарадыр.</p> <p>Ынакшыл темазыга бижиттинген баштайгы чогаалдарның бирээзи-биле таныжылга. Чогаалдың идея болгаш</p> <p>Шүлүктүн тема болгаш идеясын тодарадыр. Тыва чоннуң эрте-бурундан бээр оран-савазынга – өгге хүндүткел ёзуун илереткенин чогаалдың лириктиг маадырының оворунга даянып сайгарып өөренир. “Өг”, “октаргай” деп билиишкиннерниң философчу утказының шүлүкте илереп келгенин бадыткалдыг</p>
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	<p>Е. Т. Танова. Тоожу «Кара-Бай» (шилиттинген эгелер)</p> <p>Чугаа сайзырадылгазынын кичээли "Маадырлар аравыста</p>	<p>2</p> <p>1</p>	<p>21.03 22.03</p> <p>05.04</p>	<p>Е. Т. Танованың чогаадыкчы ажыл-херээ-биле таныжылга. Тоожунуң идеялиг угланышының болгаш темазын илередир.</p> <p>Чогаалда чечен үе, чечен болушкунну илередип, үениң идеологтуг угланышының сөзүглел болгаш амыдырал-биле холбап, тайылбырлап өөренир. Кол маадырның овору болгаш ооң портотивиниң дугайында сайгарып билир. Чогаалда социал-төөгү, өг-бүле, хуу амыдырал болгаш ниитилел амыдыралын көдүргөн айтырыгларны бодунуу-биле билип турарыга болгаш</p>
Аспас дизе, хая көрүн				

Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	А. А. Даржай. Тоожу «Онгар» (шилиттинген эгелер)	4	06.04 12.04 13.04 19.04		<p>Чогаалдың символиктиг адының утказын тодарадып билер. Тоожуда ниити чуруттунган омур-хевирлер-биле ажылдаар.</p> <p>Чогаалда социал-төөгү, мөзү-шынар айтырыгларының көдүрттүнгенин сөзүглелге даянып, тайылбырлаар чугаага киржир.</p> <p>Маадырларның аажы-чаңыга үнелел кылып билер. Чогаалда “онгар” чурумалы маадырның иштики сагыш-сеткил илередириниң чепсээ дээрзин тайылбырлаар. Литературлуг терминнер ажыглап база чогаал сөзүглелинге даянып, «кижи», «өг-бүле» болгаш «ниитилел» деп билиишкиннерни сайгарарып, тайылбырлап билер.</p> <p>Чечен чугааның тема болгаш идеязын тодарадыр. Кырган-ава Серинниң ооң оглу Мөңгүн-оолдун аразында хамаарылганы чидиг айтырыгны көдүргенин ханы сайгарып билер. Аваның сагыш-сеткилдиң иштики байдалын (психологиязын) монолог дуказы-биле илерткенин сайгарып билер. Детальдарның (боттут чүүлдерниң), албан бижиктериниң идеялиг утка-хөөнүн илередиринге салдарлыын тодарадып билер.</p> <p>Дылдың чурумалдыг аргаларын, чагааларны ажыглаанының онзагай дээштиин тайылбырлап билер.</p> <p>Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын Социал-төөгү болгаш чүдүлге айтырыгларын</p>
	Аянның номчулга кичээли. Чогаалдан узунду	1	20.04		
	Чечен чугаа «Он рубль».	1	26.04		
	Чогаадыг"Акша ынакшылды солуп шыдавас"	1	27.04		

					<p>билир. Маадырларга ниити болгаш тус-тус үнелелди берип билир. Бедик билиг чедип алып күзелдиг, берге орук эрткен тыва ламаларның болгаш хуурактарның омур-хевирин сайгарып билир. Чогаалдың тургузуунуң, дылының онзагайын тодаргай ылгап өөренир. Ном саңыңга болгаш Интернет-курлавырлар-биле</p>
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	М. К. Өлчей-оол. Шүлүк «Үш чүве кара», «Үш чүве дошкун», «Үш чүве дудуу».	3	03.05 04.04 10.05		<p>Шүлүктүң тема болгаш идеязын тодарадыр. Чогаалдың аас чогаалы-биле холбаазын Шүлүктү сайгарып билир. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагай дээштиин тайылбырлап билир.</p>
	Э. Б. Мижит. Шүлүглел «Сүбедей» (шилиттинген эгелер).	3	11.05 17.05 18.05		<p>Шүлүглелинде тема, идеяны тодаргайлап, чечен үениң онзагайының дугайында өөредилге сайгарылгалыг чугаага киржир, тайылбырлап билир. Чогаалдың композиция тургузуунда онзагай талаларны: Сүбедейниң кыйгызын, Черниң харызын, Сүбедей болгаш Чиңгис-Хаанның диалогун, хары-кыйгыны база Сүбедейниң ырызын, авторнуң чогаалды бижиирде философчу аянын, угаап-бодаашкынын тодарадып билир. Шүлүглелди сайгарып билир.</p>
	А. А. Даржай. Шүлүк «Тыва дылым»	1	24.05		<p>Чогаалда тема, идеяны тодаргайлап билир. «Ыдык», «ат-алдар» болгаш «чоннуң салым-чолу» деп билиишкиннерниң утка-хөөнү-биле ажылдап билир. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагай дээштиин</p>

					илеридип, ооң уjur-утказын тайылбырлап билир. Чогаалды сеткил-хайныышкынныг номчуур, шээжи-биле аянныг чугаалап билир.
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	В. Г. Распутин. Тоожу «Дириг чорааш черле утпа» (очул. А. К. Калзан) (шилиттинген эгелер) <i>Төлевилел ажылы</i>	1	25.05		Чогаалдың тема, идеязын тодарадыр. Солдат шериг хүлээлге – дайынче шынчы сөс дугайында чугаага бодалын илередип, киржир. Маадырның овор-хевиригге үнелел бээр. күүседире.
	Катаптаашкын, ~~Катаптаашкын~~	1	30.05		
	Будун чылда өөренгенинге хыналда ажыл Кичээл-зачет	1	31.05		Будуун чылда ооренгенин катаптаар
	Ниити	68			

